

УЧАСТЬ НАСЕЛЕННЯ У ПОЛІТИЦІ В РІЗНИХ ІСТОРИЧНИХ ТИПАХ СУСПІЛЬСТВА: ПРОБЛЕМИ ГЕНЕЗИ, МІСЦЯ І РОЛІ, ПРОГНОЗІВ

Едуард КЛЮЄНКО (Кіровоград)

У статті проаналізовано феномен участі населення у політичних процесах за умов різних історичних типів суспільства (традиційного, індустріального, інформаційного). На основі порівняльного аналізу досліджуються проблеми генези, оцінок місця і ролі в сучасному суспільстві та прогнозу функціонування політичної участі в майбутньому.

The article is devoted to the analysis of political participation in the three historical types of society (traditional, industrial, post-industrial). The problems of genesis, role in modern societies and prognosis for the future of political participation have been comparatively scrutinized.

“Нові старі” політичні реалії: постановка проблеми та мети аналізу

Характерною прикметою нинішньої ситуації в українському суспільстві є активізація участі населення в політичному процесі, поштовх до якої дали масові акції протесту під час президентських виборів 2004 року, що дістали назву “помаранчевої революції”. Проте ці нові політичні реалії – мобілізація й активізація політичної участі – породжують уже відомі науці

проблеми, що становлять предмет дискусії в соціології політики ще від 1960-х років. З одного боку, посилення політичної самодіяльності сприяє розвитку структур громадянського суспільства, формуванню сильного, добре організованого демократичного співтовариства, а з іншого – це може створювати бар'єри, які гальмуватимуть діяльність структур влади (“сильне суспільство – слабка держава”). На думку низки дослідників (Дж.Мігдела, С.Гантінгтона та ін.), у новоутворених і поки не зміцнілих економічно державах головна колізія розгортається з приводу ефективності влади за умов активізації контролю з боку громадянського суспільства, що його вимоги аж ніяк не збігаються із бажаннями та цілями політиків і представників влади. У нових державах масова політична мобілізація своїм тиском може суттєво знижувати стабільність, а також оперативність та ефективність функціонування адміністративних інститутів [1, 397–398].

У нинішній Україні така суперечливість становища структур влади змушує і політиків, і вчених звертатися до пошуку засобів балансування між контролем за владою, що посилює її обмеженість, і швидким ефектом владних рішень, які передбачають максимальну свободу влади у виборі засобів для дій.

Разом із тим у вітчизняній соціології поки бракує всебічного теоретико-методологічного аналізу такого важливого показника стану суспільства, як політична участь. Початок дослідження будь-якого феномену передбачає аналіз проблеми його виникнення (генези), оцінки місця, ролі та функцій в сучасності (“діагноз”) та перспектив розвитку в майбутньому (прогноз). Тому метою пропонованої розвідки стала спроба мірою можливості заповнити ці прогалини.

Політична участь традиційно розглядається дослідниками як різновид поведінки і/або стосунків індивідів у політиці. При цьому уточнюються межі участі в політиці: або це участь лише в політичному *процесі* як “санкціонованому”, легітимному, або, у ширшому сенсі, участь у політичному *житті*, що є масштабнішим за політичний процес і виходить за його межі, охоплюючи, зокрема, “несанкціоновані”, нелегітимні й насильницькі дії. У західній соціології політики з огляду на цей аспект розмежовують два типи політичної участі, кожен із яких має свою структуру.

1. “Конвенціональна” участь у політичному процесі як у повсякденній, нормальній, легітимній (“у рамках системи та за законом”) діяльності в ситуації стабільності політичної системи, що не порушує “нормального перебігу демократичних політичних процесів” [2, 149].

2. “Неконвенціональна”, або протестна участь, зазвичай, у ситуації політичної кризи, що може й не суперечити закону, але внаслідок своєї “екстраординарності” не є складовою повсякденного політичного процесу в його природному перебігу й має дестабілізаційний потенціал – створює певний рівень соціальної напруженості [3]. До завдань цієї роботи належить теоретичний аналіз першого із виокремлених типів – “конвенціональної” політичної участі.

1. Проблема генези феномена політичної участі

Важливим моментом, який дає змогу краще зрозуміти сучасний стан певного соціального феномена, є його походження. Стосовно політичної участі, то це питання багато в чому є проблематичним.

Відповідно до класичного підходу, запропонованого Ф.Тьонісом, соціальність у своєму розвитку послідовно проходить дві стадії: “добу спільноти” (громади) і “добу суспільства”. Першу добу (традиційне суспільство) учений характеризує формулою: “Сільське життя = звичай”, де суб'єктом виступає спільнота. Другій добі відповідає формула: “Національне життя = політика”, де суб'єкт – держава [4, 247]. Оскільки “звичай переходить у норму, у закон”, то ймовірно, що досвіду участі в політиці міг передувати досвід участі в ритуалах. Хоча традиційним суспільствам часто відмовляють в існуванні відчуття громадянськості (причетності), фахівець у царині культурної антропології К.Гірц вважає такі висновки передчасними, позаяк етапи виникнення цього відчуття із традиційних передумов досліджено

хіба що поверхово, і його корені залишаються неясними [5, 363]. Чи виявлять подальші дослідження переконливі сліди латентних функцій ритуалів у формуванні сучасного відчуття громадянськості (причетності)? Як вважає Р.Макайвер, тенденції, “що залишаються розчиненими” в традиційних суспільствах, “кристалізуються” у суспільствах сучасних: “В індіанців-юрків або андаманців немає ніякої держави, й попри те деякою мірою вони є політичними істотами, так само як деякою мірою вони є релігійними істотами, хоча й не мають жодної церкви” [6, 80].

Досліджуючи різні традиційні суспільства (Індонезія, Нігерія та ін.), К.Гірц, зокрема, констатує, що придворний церемоніал у них був рушієм політики, участь у церемонії була не формою політики, а її змістом, оскільки управляти означало не так приймати рішення, як брати участь у виконанні ритуалів: “Це була держава-театр, в якій королі та князі виступали в ролі імпресаріо, жерці – режисерів, а селяни були і акторами-виконавцями, і працівниками сцени, і глядачами” [5, 393]. У цьому плані примітно, що подібно до сучасного суспільства в традиційному більшість людей була не так учасниками, як глядачами [5, 262–263]. Поряд із тим, церемонії (навіть поховальні) незрідка ставали полем участі в політичних конфліктах, коли спостерігається вторгнення релігійних символів у політику і – навпаки [5, 197–200]. Аналізуючи проблему походження політичної участі, важливо зважати на наявний у традиційному суспільстві феномен імітації, коли діяльність витісняє її імітація. Як показали дослідження К.Леві-Строса, у соціальних системах це може виражатися у витісненні певних соціальних процесів їхніми ірраціональними антиподами (“реінтеграція змісту у форму”): сільське господарство витісняється магією, відтворення політичного життя – відтворенням влади за допомогою церемоній, ритуалів [7, 373].

Справжнє “народження” власне політичної участі чимало дослідників пов’язують із процесами трансформації традиційного суспільства, що дістали розкриття в теоріях модернізації. В авторитетних у межах цих теорій дослідженнях С.Гантінгтона [8] зростання політичної участі в традиційних суспільствах визначається змістом процесів політичної модернізації: залучення до модернізаційного процесу груп населення, що раніше перебували поза громадським життям, через посилену політизацію їх. Зрештою, групи та верстви, які традиційно ігнорувалися і вважалися несприйнятливими до політики, дедалі більшою мірою починають брати участь у соціально-політичному житті суспільства, виявляти громадянську й політичну активність. У процесі політичної модернізації невинно збільшується участь у політичному житті й нових соціальних груп, що зумовлено зростанням рівня політичної свідомості широких верств населення.

У дослідженнях М.Фуко простежується ідея стосовно того, що всі сучасні політичні феномени “народилися” на зламі доби Просвітництва і XIX століття в результаті зміни типу влади. Із репресивного органу, головними функціями якого були примус, придушення, заборони, покарання (“розпорядження життям і смертю”), традиційна суверенна влада трансформувалася в сучасний тип влади – безособову силу, яка не має спеціального центру свого поширення, яка вже не “страчує”, а “культивує”, організовує, управляє, “завідує життям”. Ці нові функції влади з’явилися внаслідок зміни об’єкта її політичного впливу – ним тепер став не окремий індивід чи соціальна група, а населення, що набуває характеру маси в результаті демографічного вибуху. Оскільки населення, або масу не можна страчувати, її намагаються сформувати, дисциплінувати, привчити, а у зв’язку із цим виникають нові засоби управління масою – технологія нормалізації й дисциплінування з метою надати масі форми керованого політичного тіла [9, 237–246]. Одним із таких нових засобів організації, виховання і водночас використання маси шляхом “збільшення її корисності” для влади є політична участь – як свого роду “політична нормалізація, впорядкування маси”. Звідси й намагання влади привчити масу до дисциплінованої активності в політиці.

Реальний розвиток політичної участі, на думку К.Мангейма, відбувається “за доби перетворень” уже у власне індустріальному суспільстві другої чверті XX століття. При цьому принципово змінюється зміст демократії: радикальна активізація участі в політиці всіх соціальних верств веде до “фундаментальної демократизації суспільства” [10, 288]. Раніше демократія була лише псевдодемократією, “оскільки надавала політичну значущість тільки дрібним групам у майновій та освітній сферах” [10, 289].

2. Політична участь як соціальний феномен у теоретичній соціології: оцінки місця і ролі

У західній теоретичній соціології місце і роль політичної участі в соціально-політичних процесах витлумачують неоднозначно. Наявні теоретичні напрями в соціології можна об'єднати у дві групи залежно від оцінки його значення в соціумі. До першої групи можна віднести теорії, у яких політичну участь наділяють вагомим конструктивним впливом на стан суспільства (“*конструктивний*” підхід), а до другої – ті, що розглядають політичну участь як елемент соціально-політичної бутафорії, наголошуючи розрив між передбачуваною значущістю й практично нульовою реальною роллю політичної участі в суспільстві (“*критичний*” підхід).

Прикметно, що до *першої групи* належать теоретичні опоненти: структурний функціоналізм і теорія конфлікту. Обидві теорії, хоча й із різних позицій, обґрунтовують важливість феномена політичної участі в соціально-політичному житті. Функціоналізм визначає політичну участь як один із способів підтримки гомеостазису, рівноваги соціальної системи, як найважливіший елемент її політичної підсистеми, за допомогою якого долається відчуженість широких верств населення від впливу на політику та прийняття рішень. Політика, на думку Т.Парсонса, – це одна із чотирьох підсистем соціальної системи, функція якої – цілеорієнтація, а політична участь – один із елементів цієї підсистеми, що забезпечує заняття політичними видами діяльності для реалізації цієї функції (спонукає громадян працювати заради цієї мети) [11]. Для Р.Мертонса політична участь – це один із механізмів “політичної машини” [12, 451–461]. За допомогою цього механізму, зазначає С.Ліпсет, забезпечується демократія, “пов’язана із наданням максимально широкого доступу до структури прийняття рішень для різноманітних груп” [13, 213]. Саме політична участь, конкретизує Б.Барбер, є потужним важелем, щоб “врівноважувати вплив вищих соціальних класів, а іноді й брати над ними гору” [14, 237]. Таким чином, головна функція політичної участі – забезпечення соціальної стабільності (рівноваги) через реалізацію політичної демократії.

Іншу, але не менш конструктивну роль має політична участь у межах конфліктологічної парадигми, де цей феномен вважається одним із джерел розвитку. У конфліктологів політична участь – один із виявів суперництва, боротьби, конфліктності як загальних характеристик соціуму [15, 47]. У західних демократіях політична участь – це різновид інституціоналізованого конфлікту в політиці, і, як наголошує Л.Козер, вона є своєрідною “віддушиною”, “способом каналізації соціального невдоволення і негативних емоцій” [16, 203], що слугує збереженню соціальної структури й удосконаленню суспільства (позитивна функція). Політична участь – це регульовані та контрольовані конструктивні політичні конфлікти, на відміну від деструктивних конфліктів, характерних для недемократичних суспільств (стихійних соціальних вибухів). Згідно із Р.Дарендорфом, політична участь за умов демократії – це “впорядковані форми дискусій між класами”, що заступили місце колишніх форм відкритої боротьби, а власне демократія – це спосіб “правління через конфлікти”, через збільшення “шансів участі” в управлінні [17, 163]. Західне суспільство, таким чином, “застраховане” від деструктивних конфліктів, воно саморозвивається на засадах широкої участі населення в політичному житті, в ухваленні найважливіших політичних рішень, у впливі на політику.

Друга група теорій оцінює місце і роль політичної участі в сучасному суспільстві критично, ба навіть вкрай скептично. Найпослідовніше цей підхід подано в інтеграціонізмі П.Сорокіна, неомарксизмі (представники Франкфуртської школи), ліворадикальній соціології. Місце політичної участі в цих теоріях – це місце екзотичного демократичного додатку до реальної влади правлячої еліти. Роль політичної участі у впливі на політику – ефемерна й театральна, тобто, власне кажучи, жодного впливу має на еліту не існує. Такого висновку доходить Г.Маркузе [18, 146–165]. Справжня функція політичної участі – створювати видимість демократії та влади більшості. Участь у політиці – вияв рекламного духу демократії, “демократичні хитрощі”, які не можна вважати за правління більшості: “Вільний громадянин має в політиці “нульове значення”... Влада править від його імені й за рахунок його авторитету”, – констатує П.Сорокін [19, 343]. Показником цього у західних демократіях, зазначає Ч.Р.Мілс, є поширена політична апатія й індіферентність “веселих роботів”, “бездіяльних чужинців у політиці” [20, 325–328]. Причини такої апатії, вважає Т.Адорно, у низькому інтересі до політики, позаяк політика для західної людини нудна як дозвілля (на відміну від спорту, мистецтва тощо) і нерезультативна як діяльність (на відміну від роботи, творчості), що зумовлює нерозвиненість політичної компетентності: невизначеність і плутанину в політичних судженнях, що більше відповідає авторитарним і недемократичним режимам. У західних демократіях, наголошує Т.Адорно, існує дисбаланс, розрив між низькою політичною компетентністю та “хвилею політичних новин, які захльостують населення” і передбачають наявність такої компетентності [21, 166–171]. Подібні проблеми пов’язані, на переконання Ю.Габермаса, зі сферою комунікацій і прийняття рішень, яка утвердилася в суспільстві й так усе спотворює, що переважній частині населення майже нічого не відомо стосовно реального поділу влади, контролю та політичних рішень. Наявні політичні комунікації “хибні”, вони дають можливість діяти “повз голову” публіки: “демократичні” структури, діставши від громадськості легітимність на репрезентацію її інтересів, починають діяти, виходячи із власних цілей, уникають контролю публіки, деформуючи комунікацію через спотворення, маніпулювання й приховування інформації. Це доволі часто вможливорює подання громадськості важливих політичних рішень як dokonаний факт, що відбувся без її участі, проте від її імені й за її волею [22].

Більше того, на думку І.Шумпетера, власне воля народу, що виражається в політичній участі, – це продукт, а не рушійна сила політичного процесу, бо вона не істинна, а “спланована”, сформована політиками через комунікації: “...факт лишається фактом, що люди не ставлять і не розв’язують жодних питань, а навпаки, питання, що вирішують їхні долі, зазвичай ставлять і розв’язують інші” [23, 329].

3. Проблема соціального прогнозування політичної участі

Теоретичні прогнози стосовно тенденцій розвитку політичної участі подані в теоріях постіндустріального суспільства й соціології постмодернізму, що намагаються на підставі нових тенденцій у соціальній реальності спроектувати перспективи соціуму. У більшості теорій постіндустріалізму міститься “оптимістичний” соціальний прогноз розвитку політичної участі, а в більшості постмодерністських концепцій – “скептичний”.

У теорії постіндустріалізму Д.Бела артикулюється поміркований оптимізм щодо розвитку політичної участі в соціальній перспективі. Дослідник відзначає спостережуване за сучасних умов прагнення громадян до більшої участі в організаціях (що формуватиме конфліктний потенціал у майбутньому). Проте назагал у політичному вимірі постіндустріального суспільства осьовим принципом є саме “співучасть, іноді мобілізована або спрямовувана згори, іноді затребувана знизу”. На “порядку денному для майбутнього” – “розширення політичної сфери і залучення до процесів, що відбуваються, дедалі більшої кількості людей..., а сам факт підвищення активності веде до збільшення кількості груп, що “контролюють” одна одну і породжують відчуття безвиході” [24, 635].

Із неабияким оптимізмом на “захоптиві перспективи радикального розширення політичної участі” [25, 686] у суперіндустріальному суспільстві третьої хвилі дивиться Е.Тофлер. Причому цей “великий демократичний стрибок уперед” – не предмет вибору, а еволюційна необхідність, без якої система не може працювати, адже перехід суспільства на новий рівень складності обтяжує політичний “тягар рішень”, який “зрештою доведеться розподілити через ширшу демократичну участь” [25, 684–686]. Важливим “будівельним блоком політичних систем завтрашнього дня” має бути перехід до “напівпрямой демократії” – поєднання представництва і “партисипації” [25, 672]. Телекомунікаційні технології майбутнього “вперше відкривають запаморочливу множину способів прямої участі громадян в ухваленні політичних рішень” [25, 675].

У “комп’ютопії”, так називає майбутнє суспільство дослідник Й.Масуда, електронні комунікації набудуть статусу технологічної бази справжньої прямої демократії участі, покликаної заступити місце демократії парламентських систем. Розвиток автономних інформаційних мереж має революційні переваги: наявність зворотного зв’язку й можливість брати до уваги думку меншості. Тобто за комп’ютеризації політичних рішень зворотний зв’язок між учасниками та акумуляція думок повторюватимуться доти, доки буде досягнуто згоди. Тим самим забезпечується баланс переваг і вад ухвалюваного політичного рішення, а також враховується думка меншості [26, 347–348]. На цій підставі дослідник прогнозує центральну роль політичної участі в політичній системі “комп’ютопії” – безкласовому суспільстві, вільному від монополізованої влади центру (правлячої верхівки бюрократії). Ядро нової “поліцентрованої” системи становитимуть добровільні асоціації, вже сьогодні доволі поширені (співтовариства, комуни, вільні об’єднання) [27, 28].

Аргументований оптимізм (грунтований на аналізі великого масиву даних) відчувається в прогнозі політичної участі в інформаційному суспільстві, запропонованому Дж.Нейсбітом, котрий зазначає, що США вже перебувають “у процесі масового переходу від представницької демократії до демократії участі”, яка “революціонізує місцеву політику в Америці й рухається знизу вгору, змінюючи заразом курс національного уряду” [28, 228–229]. Початок доби участі в політиці соціолог відносить до 1970-х років, коли фіксувалися, по-перше, безпрецедентне зростання кількості референдумів та ініціатив – форм “прямої демократії”, що “є душею і серцем демократії участі”, і, по-друге, посилення самодіяльної політичної активності на місцевому рівні [28, 228–233]. Крім того, одним із мегатрендів на шляху до майбутнього є перехід від ієрархічного (пірамідального) до мережного (горизонтального) принципу структурної організації соціальних інститутів, що сприяє розвитку комунітаризму – “суспільства спільнот і асоціацій” – і є розширенням поля демократичної участі. Усі ці мегатренди – свідчення “кончини представницької демократії”.

Поряд із загальним оптимістичним прогнозом розширення політичної участі дослідники звертають увагу й на такі ризики застосування технологічних можливостей майбутнього, як створення системи тотального соціального контролю на кшталт поліцейської держави. Кульмінацією цього може стати “сплановане відчуження” громадськості від політики [29].

У соціології постмодернізму репрезентований скептичний погляд на перспективи політичної участі, що виявляються вже сьогодні, за умов “катастрофи модерності” – сучасного суспільства і його політики, що втратила свій об’єкт (референта) й існує для себе (як симуляція) [30]. На формування такого підходу до багатьох політичних феноменів постсучасності неабиякий вплив справив М.Фуко, який розглядає їх як продукти сучасного типу влади. На підставі такого підходу, політична участь визначається двома функціями: для влади – це засіб дисциплінування використовуваної у політиці маси, а для маси – каналізація незадоволення, створення видимості впливу на своє майбутнє.

У дослідженнях Ж.Бодрійяра перспектива розвитку суспільства пов’язується зі зникненням політичного як “естетичної галюцинації реальності” [30, 125]; воно вже нічого не репрезентує й існує як автономний світ символів, симулюється. Зникли соціальні референти

(реальні утворення), що позначаються категоріями “народ”, “клас”, “пролетаріат”, залишилися тільки політичні символи. Єдине реальне утворення у постсучасному суспільстві – дедалі ширша “мовчазна більшість”, яка не виражає себе, є інертною, гіперконформною і тому знищує не лише політичну репрезентацію, а й увесь політичний процес: “Тривалий час здавалося, що апатія мас має тішити владу. У владі запанувало переконання, буцімто чим пасивнішими є маси, тим ефективніше можна ними управляти... Проте сьогодні наслідки цієї стратегії обертаються проти самої влади: байдужість мас, яку вона активно підтримувала, передрікає її крах. Звідси радикальна трансформація стратегічних установок влади: замість заохочення пасивності – підштовхування до участі в управлінні, замість схвалення мовчання – заклики висловлюватися. Але вже запізно” [31, 29]. Влада постійно потребує участі (у виборах, контролі, партіях), заграє, турбується, впливає на масу, однак “мовчазна більшість – мовчить”, вона поглинає ці заклики і не стає “свідомим учасником політичного процесу ні на мить” [31, 46]. Весь політичний процес, разом із участю, – це симуляція, спектакль, що розігрується перед обивателем, котрий заглибився в приватне життя як форму спротиву політичній маніпуляції, що в перспективі може означати тільки одне – кінець участі в політиці.

У соціоаналізі постсучасного суспільства П.Бурдьє дістають висвітлення притаманні цьому суспільству некласичні “мобілізаційні” сили участі в політиці – це не так монополія використання ресурсів політичної влади (фінансів, права тощо), як монополія виробництва і поширення політичних уявлень і думок (політичної продукції): “...проблеми, програми, аналізи, коментарі, концепції, події, серед яких і мають вибирати пересічні громадяни, зведені до статусу “споживачів” [32, 182]. Саме це забезпечує як легітимне символічне насильство, так і пряме маніпулювання, нав’язування певного бачення в розподілі позицій участі в політиці. Участь громадян у політиці в постсучасному суспільстві – це засіб відтворення легітимного символічного насильства через делегування повноважень довіреним особам, котрі згодом стають автономними й “самоосвяченими” [33, 242–252].

Підсумовуючи аналіз теоретичних прогнозів політичної участі, можна зазначити, що в перспективі актуальність соціологічного аналізу політичної участі радше зростатиме, і це пов’язане з розвитком його нових форм – від “електронних, інтерактивних ратуш” у Е.Тофлера [25, 676] до широких соціальних рухів у А.Турена [27, 11], на що спеціально звертає увагу Е.Гіденс у шостій тезі стосовно майбутнього соціології [33].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Migdal J.S. Strong States, Weak States: Power and Accommodation // Understanding Political Development / Weiner M., Huntington S.P. (Eds.). — Boston, 1987. — P.391–434.
2. Дай Т., Зиглер Л. Демократия для элиты: Введение в американскую политику. — М., 1984.
3. Гарр Т.Р. Почему люди бунтуют. — СПб., 2005; Ключенко Е. Сучасний соціологічний словник. Соціальний протест // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 1999. — № 4. — С. 144 — 146; Ключенко Е. Методологічні засади дослідження соціальної напруженості в суспільстві, що трансформується // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 1998. — № 4/5. — С. 41–55.
4. Тьоніс Ф. Спільнота та суспільство. — К., 2005.
5. Гірц К. Інтерпретація культури : Вибрані есе. — К., 2001.
6. Макайвер Р. Реальность социальной эволюции // Американская социологическая мысль: Тексты. — М., 1996. — С. 76–91.
7. Леви-Стросс К. Первобытное мышление. — М., 1994.
8. Huntington S.P. The Political Modernization of Traditional Monarchies // Daedalus. — 1966. — № 95. — P.763–768; Huntington S.P. Political Order in Changing Societies. — New Haven, 1968.
9. Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. — М., 1996.
10. Манхейм К. Человек и общество в эпоху преобразования // Манхейм К. Диагноз нашего времени. — М., 1994. — С.277–411.
11. Parsons T. The Distribution of Power in American Society // World Politics. — 1957. — № 10. — P.123–143; Parsons T. The Concept of Society: The Components and Their Interrelations // Parsons T. Societies: Evolutionary and Comparatives. — Englewood Cliffs, 1966. — P.5–29.

12. Мертон Р.К. Явные и латентные функции // Американская социологическая мысль: Тексты. — М., 1996. — С. 393–461.
13. Липсет С. Политическая социология // Американская социология. Перспективы, проблемы, методы. — М., 1972. — С. 203–219.
14. Барбер Б. Структура социальной стратификации и тенденции социальной мобильности // Американская социология. Перспективы, проблемы, методы. — М., 1972. — С. 235–247.
15. Collins R. Three Sociological Traditions. — N.Y., 1985; Коллінз Р. Теорія конфлікту в сучасній макроісторичній соціології // Філософська і соціологічна думка. — 1993. — №6 — С. 81–99.
16. Coser L.A. The Functions of Social Conflict // Sociological Theory: A Book of Readings / Coser L.A., Rosenberg B. (Eds.). — N.Y., 1957. — P. 199–203.
17. Ручка А.А., Танчер В.В. Очерки истории социологической мысли. — К., 1992; Дарендорф Р. Элементы теории социального конфликта // Социологические исследования. — 1994. — № 5. — С. 142–147.
18. Маркузе Г. Одномерный человек. — М., 2003.
19. Сорокин П. Социальная и культурная мобильность // Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. — М., 1992. — С. 297–424.
20. Mills Ch.W. White Collar. — N.Y., 1951.
21. Адорно Т. Исследование авторитарной личности. — М., 2001.
22. Хабермас Ю. Теория коммуникативного действия // Вестник Московского университета. — 1993. — № 4. — С.43–63.
23. Шумпетер Й.А. Капіталізм, соціалізм і демократія. — К., 1995.
24. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. — М., 1999.
25. Тоффлер Э. Третья волна. — М., 2002.
26. Масуда Е. Компьютопия // Философская и социологическая мысль. — 1993. — №6 — С.36–47.
27. Постіндустріальні філософсько-соціологічні сценарії для майбутнього // Реконструкція світоглядних парадигм (нові тенденції в західній філософії). — К., 1995. — С. 6–46.
28. Нейсбит Д. Мегатренды. — М., 2003.
29. Лайон Д. Інформаційне суспільство: проблеми та ілюзії // Сучасна зарубіжна соціальна філософія : Хрестоматія. — К., 1996. — С. 362–380.
30. Бодрийяр Ж. Символічний обмін і смерть. — Львів, 2004.
31. Бодрийяр Ж. В тени молчаливого большинства, или Конец социального. — Екатеринбург, 2000.
32. Бурдьё П. Социология политики. — М., 1993.
33. Гидденс Э. Девять тезисов о будущем социологии // THESIS (Теория и история экономических и социальных институтов). — 1993. — Т.1. — Вып.1. — С.57–82.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Клюшенко Едуард Олександрович – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри філософії КДПУ ім. В. Винниченка

Наукові інтереси: методологія та методика соціологічних досліджень, соціологія політики.